

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ КОНСТРУКТУ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Лілія КЛОЧЕК (Кіровоград)

У статті справедливість розглядається у психологічному аспекті. Висвітлюються й аналізуються різні погляди на дане явище у рамках психологічних теорій.

В статье справедливость рассматривается в психологическом аспекте. Анализируются разные взгляды на данное явление в рамках психологических теорий.

Ключові слова: *конструкт справедливості, теорії справедливості, розподільча справедливість, дистрибутивна справедливість, очікування справедливості.*

Постановка проблеми. Справедливість є предметом дослідження етики, соціальної філософії, економіки, юриспруденції, інших галузей наукового знання. Історично поняття справедливості застосовувалося ще за часів первісного суспільства для пояснення необхідності покарання за вчинки, що суперечили прийнятим у ньому нормам. У сучасному розумінні це називається відплатною справедливістю. Мала місце також і розподільча справедливість, що означало рівний розподіл благ між членами общини. Пізніше сфера застосування поняття справедливості охопила політичну, правову й

економічну системи. За буржуазного ладу перевагою, яка вважалася мірилом справедливості у суспільстві, було накопичене багатство як результат зусиль суб'єкта, що створив для себе матеріальні блага. На сьогоднішній день проблема справедливості не втрачає своєї актуальності, що виявляється в суспільних процесах у будь-якій країні.

Останнім часом до категорії справедливості інтерес суттєво зріс у психологічній науці. У побутовій свідомості справедливість визначається як співвідношення цінностей і благ, їх розподіл між людьми. Роль справедливості у соціальній взаємодії вивчає соціальна психологія. У сучасній вітчизняній психологічній науці з'являються спроби розгляду справедливості як моральної категорії. Однак проблема полягає у тому, що на сьогоднішній день існує певна невизначеність феномену справедливості. Для його детального вивчення варто розглянути різноманітні психологічні теорії справедливості, що дозволить систематизувати розрізнені погляди на дане явище і сформулювати розуміння справедливості як складного конструкту, важливим компонентом якого є психологічний.

Виходячи з означеного вище, ми поставили за мету здійснити розгляд психологічних теорій справедливості, виокремити підходи до пояснення природи справедливості та визначити напрями її дослідження.

Для реалізації поставленої мети здійснимо спочатку **аналіз поглядів** на проблему справедливості у філософській думці. Погляди мислителів різних часів, які жили за певних соціальних укладів, відображали загальноприйняте розуміння справедливості окремої епохи. Аналіз філософських ідей про справедливість окреслює діалектику розуміння феномену справедливості [7, с. 52-58]. Можна виділити декілька підходів у світовій філософії стосовно пояснення сутності змісту справедливості як явища суспільної свідомості.

В основі першого підходу лежить розуміння справедливості насамперед як моральної категорії. Це знайшло відображення в етичній філософсько-релігійній доктрині конфуціанства, де значна роль відводилася справедливості як чесноті. Арістотель розглядав поняття справедливості, з однієї сторони як правильну поведінку добропорядної людини, а з іншої, як етичну доброчесність, як категорію морального зразка. Ф. Аквінський справедливість відносив до моральних чеснот, яка не може існувати без єдності з розумовими чеснотами.

Другий підхід ґрунтується на поглядах прихильників утилітаризму, які применшували роль моральної складової справедливості та зважали на наявність певної вигоди в результаті дотримання законів держави.

В основі третього підходу лежить думка про нерозривний зв'язок справедливості з мудрістю та похідними від неї категоріями. У поглядах Конфуція, Ф.Аквінського, Г.В.-Ф.Гегеля прослідковується вказана діалектична єдність. Сократ зводив справедливість до поняття мудрості у «чистому» розумінні і вказував на те, що справедливість ґрунтується на знаннях про влаштованість світу. У філософському вченні стоїцизму справедливість знаходиться в одному ряду з такими чеснотами, як мудість, поміркованість, розсудливість.

Четвертий підхід представлений поглядами мислителів, які розглядали категорію справедливості як соціальну. Арістотель, зважав на те, що доброчесність, яка виявляється у конкретних вчинках людини, спрямовується на іншого і визначається як справедливе ставлення до нього. Класифікація Арістотелем видів справедливості та їх характеристика демонструють соціальну феноменологію даного явища. Д.Юм справедливість визначав як соціальне почуття, яке дозволяє переборювати егоїзм і жити морально. У філософській концепції Ж.-Ж. Руссо соціальна природа справедливості втілюється в ідеях рівності людей. Сучасний мислитель Дж. Ролз під справедливістю розуміє міру рівності та нерівності між людьми.

Систематизація філософських поглядів на справедливість формує розуміння її соціальної природи і водночас розгляд її як поняття моральної свідомості. Предметом вивчення психологічної науки є дослідження проблеми справедливості у соціальному і моральному аспектах при розгляді процесів побудови суб'єкт-суб'єктних відносин між учасниками міжособистісної взаємодії. Як психологічний феномен справедливість почала вивчатися порівняно недавно – у другій половині XX століття. Не зважаючи на це, існує чимало теорій, розгляд яких дасть можливість з різних точок зору підійти до трактовки психологічної природи даного явища. Представимо **результати проведеного нами дослідження.**

Ряд учених у своїх дослідженнях виходили з побутових уявлень про справедливість, намагалися з наукових позицій обґрунтувати психологічний зміст цього поняття. Такий підхід представлений поглядами Ж.Піаже, Л.Колберга, Л.І.Анциферової та інших психологів [1]. Зокрема, Ж.Піаже був першим, хто звернув увагу на роль очікувань у визначенні справедливості, які у дитячому віці ґрунтуються на вірі у справедливість світу. У процесі дорослішання, під час когнітивного розвитку, з'являються сумніви щодо справедливого ходу життя і виникають очікування несправедливості.

У працях О.А. Гулевич, Л.М. Сосніної визначаються такі різновиди побутових трактовок справедливості [4], [6]. По-перше, зміст справедливості зводиться до розподілу винагород і покарань, що називається дистрибутивною справедливістю (Дж.Ролз, А.Макінтайр, Дж.Адамс). По-друге, розглядається справедливість процедури прийняття рішень, що отримало назву процедурної справедливості (М.Дойч, І.Лінд, Т.Тайлер, Н.В. Гришина). По-третє, важливим є розгляд джерела інформації про дотримання норм справедливості.

Представимо більш детальний аналіз вказаних вище трактовок, спираючись на погляди учених, які досліджували справедливість у кожному з трьох напрямів.

Розуміння справедливості як явища, яке є результатом встановлення певних зв'язків між двома сторонами взаємодії, передбачає виділення відплатної, дистрибутивної, розподільчої справедливості.

Відплатна справедливість вимагає адекватної винагороди чи покарання за вчинки: за добро платиться добром і відповідно за злі наміри і дії – злом. Відплатна справедливість таким чином є відповідним регулятором поведінки людей по відношенню один до одного. Відтак вона ґрунтується не на наперед

визначеній домовленості суб'єктів, а на розумінні й аналізі якості дій з точки зору об'єктивного критерію, загальноприйнятого у суспільстві.

Розподільча справедливість передбачає добровільний обмін благами між учасниками взаємодії. Такий розподіл може бути або однаковим (зрівняльний), або відбуватися в залежності від виміру прикладених суб'єктом зусиль для вироблення благ (пропорційний). Саме розподільча справедливість, яка ґрунтується на дотриманні пропорційності у розподілі благ, актуалізує питання відповідальності кожного члена суспільства за свої дії та результати власної діяльності.

Дистрибутивна справедливість має місце тоді, коли при розподілі благ між учасниками взаємодії у якості арбітра виступає третя сторона (особа, установа, держава, встановлені норми тощо), яка у своїх оцінках якості дій суб'єктів має неупереджену позицію і керується об'єктивними критеріями. Дистрибутивна справедливість регулює взаємини між членами спільної діяльності і виключає вплив суб'єктивності кожного на оцінку своїх дій.

Психологічні уявлення про дистрибутивну справедливість були розвинені Дж. Адамсом у його *теорії еквівалентної справедливості* [8]. У якості третьої сторони виступають норми дистрибутивної справедливості, які усвідомлюються суб'єктами діяльності та взаємодії. Виходячи з поглядів дослідника, можна виділити такі з них. Отримання благ (чи навпаки покарань) відбувається, по-перше, через вимір реального внеску, який суб'єкт зробив у спільну справу; по-друге, через визначення величини прикладених зусиль для виконання справи. Справедливим вважається отримання більших винагород чи то більш здібними людьми, які ефективніше виконують певну діяльність, чи людьми, які роблять позитивні вчинки, чи людьми, які більшою мірою потребують допомоги і благ. Основною думкою є можливість рівномірного розподілу винагород і покарань між учасниками соціальної взаємодії.

У теорії Дж. Адамса акцент робиться на моменті усвідомлення суб'єктами відповідності витрат і внесків покаранням і винагородам, що закладається у тлумачення ситуації взаємодії як справедливої чи несправедливої. Безумовно, переживання несправедливості призводить до психологічної напруги і породжує різного роду конфлікти. Учений пропонує механізми регуляції взаємин між суб'єктами, які відновлюють справедливість: необхідно здійснити перегляд внесків суб'єктів чи змінити суб'єктивне сприймання ситуації на інше, яке може задовольнити сторони взаємодії.

Погляди Дж. Адамса, не зважаючи на критику у науковому світі, стали відправними для вчених, які проводили емпіричні дослідження. В оцінці справедливості увага зверталася не лише на результат взаємодії, але й на справедливість процесу. Зокрема, психологи І.Лінд, Т.Тайлер аналізували вплив процедури винесення суб'єктам справедливого чи несправедливого рішення за якість виконання ними діяльності [9]. М. Дойч у якості процесу розглядав розподіл благ, який ґрунтується на неупередженості та рівності, і характеристику спілкування як процесу. Н.В. Гришина до них віднесла особливості учасників, які виявляють ступінь компетентності чи некомпетентності у розподілі винагород, об'єктивність оцінок, адекватність у винесенні рішень [3].

Виходячи з даного підходу, О.А. Гулевич при характеристиці справедливості процесу виділила такі його складові: інформаційну, процедурну і міжособистісну [4].

Суть інформаційної складової полягає у тому, що суб'єктам стають відомі норми: чесності (коли відбувається ознайомлення з етапами процедури прийняття рішення щодо винагород), ясності інформації (її зрозумілості і доступності), повноти інформації (коли суб'єктами отримуються вичерпні дані про хід процедури), своєчасності (коли пояснення надходять завчасно), індивідуальності (коли під час роз'яснення враховуються індивідуальні особливості учасників). Отже, справедливість пов'язують з інформуванням учасників щодо норм соціальної взаємодії.

Процедурна складова зводиться до процесу збору інформації та вибору процедури прийняття рішення. Це передбачає вибудову взаємин суб'єктів у різних ситуаціях взаємодії. Міжособистісна складова передбачає регулювання взаємин між учасниками взаємодії і зводиться до дотримання двох основних норм – ввічливості та поваги. Дані складові справедливості процесу мають значення для формування загальної оцінки взаємодії між учасниками дій, спрямованих на визначення і приписування винагород (покарань) за результати діяльності.

Дистрибутивна і справедливість процесу передбачають дотримання норм (критеріїв), згідно яких оцінюється міра внеску суб'єктів у діяльність чи взаємодія між учасниками розподілу благ. Не менш важливим є розгляд питання джерел інформації про дотримання норм справедливості. Оскільки учасники процесу прийняття справедливого рішення вступають у певну взаємодію, мова може вестися щодо джерела інформації про справедливість взаємодії різних сторін.

Трактовка джерела про справедливість спілкування знайшла своє відображення у багатьох теоріях.

Одним із джерел інформації про справедливість взаємодії виступає поведінка учасників взаємодії, яка співвідноситься із нормами справедливості налагодження взаємин. Ця позиція відображена у теоріях особистого інтересу, цінності групи, самокатегоризації. Засновники *теорії особистого інтересу* (Д. Тібо, Л.Уолкер) сходилися до думки, що у процесі взаємодії людиною керує бажання отримати якомога більшу винагороду за діяльність при мінімальних індивідуальних витратах. Суть *теорії цінності групи* (І.Лінл, Т.Тайлер) зводиться до того, що учасники взаємодії, яким звичайно властива потреба в аффіліації, приймають справедливе з їх точки зору рішення, яке не суперечить основним груповим цінностям. Якщо теорія особистого інтересу зважала лише на індивідуальні запити людини в отриманні певних благ при розподілі, то теорія цінності групи визнавала соціальність людини, в тому числі у вирішенні кола питань справедливості у взаємодії. *Теорія самокатегоризації* (Дж. Тернер) пояснювала вибір суб'єктом і прийняття ним норм певної групи, тим самим виправдовувала бажання людини зберегти власне психологічне благополуччя. Суб'єкт робить вибір норм дистрибутивної справедливості виходячи з пріоритетів референтної групи, таким чином чітко формує своє уявлення про конкретну ситуацію і ставлення до життя у цілому.

Ще одним джерелом інформації про справедливість є очікування. *Теорія справедливого світу* М.Лернера пояснює природу очікувань справедливості [10]. Головне положення теорії – люди вірять у те, що будь-яка отримана винагорода є справедливою і заслуженою. Оцінка реальної взаємодії відбувається через призму цієї віри. В результаті у людей з'являється впевненість у тому, що світ справедливий, виникає позитивний погляд на життя, який приносить масу позитивних емоцій. У психологічній науці даний погляд на проблему справедливості піддавався критиці, але незмінною залишилася основна ідея: віра впливає на оцінку суб'єктами справедливості реальної взаємодії.

Очікування справедливості виявляються у поведінці учасників взаємодії. Ці феномени описані в евристичній теорії справедливості та теорії очікувань. Прихильники *евристичної теорії справедливості* (В. Біл, Д. Вічмен, Е.Ріен) виходили з положення про те, що у процесі міжособистісної взаємодії люди орієнтуються на перше враження, сформоване про учасника на початку спілкування. Відповідно у свідомості суб'єктів формується перше судження про справедливість ситуації, процесу, яке склалося на основі первинної оцінки дотримання чи недотримання встановлених норм. У подальшому ефект первинності впливає на сприймання й інтерпретацію нової інформації. Представники евристичної теорії акцент роблять на дотриманні справедливості у поточному моменті, не зважаючи на роль очікувань, які йому передують.

Протилежна позиція властива прихильникам *теорії очікувань* (Т. Стехл, Р. Вермант, Н. Елемерс). Вони вважають, що очікування, які передують ситуації, впливають відповідним чином на формування ставлення до учасників взаємодії. Реальна поведінка суб'єкта співвідноситься з очікуваннями. Якщо вони співпадають, це оцінюється позитивно і визначається як справедливо. У разі неспівпадіння – при позитивних очікуваннях і негативному результаті виникає негативне ставлення і відповідно формується розуміння несправедливості ситуації. Може виникати і зворотня ситуація: при негативних очікуваннях має місце позитивний результат, що викликає позитивне ставлення до суб'єкта.

Не зважаючи на принципові розбіжності основних положень згаданих вище двох теорій, вони допомагають визначити природу справедливості спілкування.

Представлений розгляд психологічних підходів до пояснення складного, багатоаспектного конструкту справедливості дозволяє стверджувати, що велика кількість різновидів справедливості представлена як у буденній свідомості кожної людини, так і в моментах соціальної взаємодії учасників певного процесу. Соціальна природа справедливості незаперечна. Але одночасно варто зважати на той факт, що справедливість є базовим поняттям моральної свідомості і визначається як моральна категорія. З цієї точки зору справедливість визначається як поняття, що виражає загальне співвідношення і розподіл добра і зла між людьми.

Ця ідея була закладена у психологічні теорії, до яких можна віднести теорію морального розвитку Л.Колберга, теорію моральних схем Дж.Реста, теорію захисту цінностей Л.Скіткі.

У своїй *теорії морального розвитку* Л.Колберг запропонував власне бачення динаміки морального розвитку особистості. Еволюція моральної свідомості людини проходить формування трьох рівнів: доконвенційний (доморальний) рівень, конвенційний рівень, постконвенційний рівень [1]. Людина, яка знаходиться на доконвенційному рівні, оцінює свої вчинки з точки зору можливості уникнути за них покарання. Конвенційний рівень морального розвитку характеризується готовністю і можливістю суб'єкта у вчинках орієнтуватися на суспільні принципи і норми. Постконвенційний вважається найвищим рівнем морального розвитку, тому що суб'єкт керується безособистісними моральними стандартами, які стали внутрішніми критеріями (автономна мораль). За Л.Колбергом моральна свідомість, яка проходить перераховані вище стадії, включає одинадцять фундаментальних цінностей, серед яких важливе місце посідає справедливість. Рівень морального розвитку визначається ставленням до даних цінностей, у тому числі до дотримання норм справедливості. Дотримання чи недотримання норм справедливості кваліфікується як добро чи зло, моральність чи неморальність.

У *теорії моральних схем* Дж.Реста рівень моральних норм визначався як сукупність когнітивних операцій, які групуються в одну з трьох «моральних схем» (особистого інтересу, засвоєння норм соціуму, постконвенційну схему) і змінюють одна одну. Саме різка їх зміна зумовлює моральний розвиток особистості. Справедливість, згідно поглядів Дж. Реста, не є центральною цінністю, а лише компонентом, який пов'язаний з моральними схемами.

Ще однією відомою теорією, де встановлюється зв'язок моральної свідомості і справедливості, була *теорія захисту цінностей* Л.Скіткі. Згідно поглядів дослідника, кожна людина має систему цінностей, які втілюються в різних аттитюдах. Дотримання цінностей, їхніх аттитюдів, моральних вимог впливає на оцінювання інших людей і взаємин з ними як справедливих чи несправедливих, моральних чи неморальних.

Короткий виклад психологічних теорій, у яких робилася спроба встановити зв'язок справедливості і моральної свідомості, дає можливість стверджувати, що не зважаючи на принципові розбіжності у поглядах прихильників теорій, роль справедливості не заперечується у процесі морального розвитку, більше того, їй відводиться важливе місце серед цінностей у ядрі моральної свідомості особистості (Л.Колберг).

Зроблена спроба розгляду психологічних теорій справедливості дозволяє сформулювати наступні висновки.

1. Предметом дослідження психологічної науки є вивчення проблеми справедливості у різних аспектах, при розгляді процесів побудови суб'єкт-суб'єктних взаємин між учасниками розподілу винагороди і відплати за здійснені вчинки, дії, за результати діяльності. Різноманітні психологічні теорії по-своєму трактують це складне явище. Як предмет дослідження справедливість постає як система побутових уявлень, як архетип, як різновидовий концепт, як багатокомпонентний конструкт.

2. Розгляд психологічних підходів до пояснення природи справедливості дозволяє виокремити напрями, за якими здійснюється її дослідження: представленість у буденній свідомості людини, вияв в актах соціальної взаємодії, роль справедливості у процесі морального розвитку особистості.

3. Доцільним є дослідження психологічної проблеми справедливості у поєднанні її соціального і морального аспектів, оскільки вибудова взаємин особистості з іншими ґрунтується на розумінні базових понять моральної свідомості добра та зла, на змісті моральних установок щодо соціальної взаємодії та тих справедливих чи несправедливих вчинків, які здійснює суб'єкт по відношенню до ближнього.

У подальшому дослідження справедливості варто здійснювати у напрямку вивчення критеріїв справедливості, динаміки формування почуття справедливості в онтогенезі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Анцыферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы) / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – №3. – С. 5-17.
2. Голынчик Е.О. Социальные представления о справедливости как составляющая правосознания: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е.О.Голынчик. – М.: МГУ, 2004.
3. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В.Гришина. – СПб.: Питер, 2005.
4. Гулевич О.А. Социальная психология справедливости / О.А.Гулевич. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 284 с.
5. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова и И.С. Кона. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
6. Соснина Л.М. Тенденции исследования справедливости в зарубежной социальной психологии / Л.М. Соснина // Психологический журнал. – 2006. – № 5. – С. 40-49.
7. Тофтул М.Г. Етика. Навчальний посібник / М.Г.Тофтул. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 414 с.
8. Adams J.S. Inequity in social exchange // Advances in experimental social psychology / Ed. By L. Berkowitz. N.Y., 1965.
9. Lind E.A., Tyler T.R. The social psychology of procedural justice. N.Y., 1988.
10. Lerner M.J. The belief in just world: a fundamental delusion. N. Y., 1980.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Клочек Лілія Валентинівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та психології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Коло наукових інтересів: розвиток процесів самосвідомості у період юності, моральний розвиток особистості.